

Fremkaldte kulturrum

AF

IVY YORK MÖLLER-CHRISTENSEN

I sin otte sider lange indledning til disputatsen *Fremkaldte kulturrum. Diskussioner om demokrati og diktatur, humanisme, ansvar og videnskab i tiden omkring anden verdenskrig* (Hans Reitzels Forlag 2019)¹ skitserer Esther Oluffa Pedersen den indholdsmæssige og metodiske ramme for undersøgelsen. Hun påpeger, at hun med betegnelsen *fremkaldte kulturrum* ønsker at analysere nogle væsentlige træk i dansk kulturdebat i tidsrummet 1934 til 1960. Afhandlingen struktureres dernæst i tre dele: *Første del* omhandler diskussionerne om demokrati og diktatur i 1930'erne og kort efter befrielsen. *Anden del* optegner de intellektuelle diskussioner om samarbejds politik contra modstand under den tyske besættelse af Danmark tillige med debatten om retsopgøret efter befrielsen. Afhandlingens *tredje del* fokuserer på, hvorledes de respektive positioner peger fremad i forhold til debatter om personligt ansvar, humanisme og humanistisk videnskab.

Som det fremgår, påtager præses sig at belyse et uhyre omfattende område, både kronologisk og tematisk. Dette kalder efter min opfattelse på et velreflekteret metodisk grundlag, der indbefatter grundige overvejelser over de principper, der bør være styrende for selektionen af stoffet. I denne forbindelse ser jeg en række problemer, som jeg i min egenskab af officiel opponent føler mig kaldet til at påpege.

Min opposition vil koncentrere sig om afhandlingens metodiske refleksioner, struktureret om afhandlingens beskrivelser og definitioner af følgende tre områder, som i sagens natur ikke kan holdes skarpt adskilt: 1. kultursyn og kulturfilosofi, 2. kulturrum, herunder behandlingen af Dieter Henrichs konstellationsbegreb, og 3. de selektionsprincipper, der har været styrende for undersøgelsen.

Kultursyn og kulturfilosofi

I afhandlingens titel *Fremkaldte kulturrum. Diskussioner om demokrati og diktatur, humanisme, ansvar og videnskab i tiden omkring anden verdenskrig* er det selve kulturbegrebet, nærmere betegnet *kulturrummet*, som danner ramme om undersøgelsen. Man forstår ligeledes, at de stikord, der

¹ Det følgende er en bearbejdet og forkortet udgave af første officielle opposition ved forsvaret 4.10.2019 på Roskilde Universitet. De i denne opposition anførte sidetal henviser til den printede udgave, der blev indleveret til forsvaret.

indgår i afhandlingens undertitel, *demokrati og diktatur, humanisme, ansvar og videnskab*, på forskellig vis relaterer sig til kulturbegrebet.

I betragtning af det omfattende felt, afhandlingen søger at afdække, springer det i øjnene, at det kun er til sidst i afhandlingens indledning på beskedne otte sider, at man finder en form for metodisk gennemgang. Man kan således tale om, at der i afhandlingen præsenteres nogle få metodiske *ansatser*, for man finder ikke noget fuldt udbygget metodisk apparat, som man ellers kunne forvente i en videnskabelig afhandling på dette niveau.

I afsnittet „Kulturfilosofi“ (s. 6-8) beskriver præses sit arbejde med „at fremkalde danske kulturrum“ som et forehavende i slægt med den kulturfilosofi, som kan spores tilbage til antikken. Dette bygger hun på den tyske forsker Ralf Konersmann, der i sin digre *Handbuch Kulturphilosophie* beskriver Platons dialog *Protagoras*, som rummer myten om Prometheus, der hentede ilden til menneskene.

Hun konstaterer på basis af Konersmann, at myten i en kulturfilosofisk tradition bliver tolket som udtryk for, at „den menneskelige kultur fremstår som ’en *modverden* til Kosmos’ egentlige og sande verden“ (s. 7). Præses citerer Konersmann for at sige, at „den filosofiske opfattelse af kultur [i lang tid] har beskrænket sig til dette tydningsmønster af negativ fascination. Enhver form for kultur, dette har filosoffer og teologer tværs hen over øvrige modsætninger igennem tiderne været enige om, er menneskets kultur og enhver form for menneskekultur en hybriskultur“ (s. 7).

Denne negative opfattelse, *kulturressentimentet*, har ifølge Konersmann afgørende præget kulturkritikken som fænomen. Men heroverfor stiller han – og med ham præses – filosofen Seneca (4 f.v.t. – 65 e.v.t.), der som den første modsiger denne form for kulturressentiment i den forstand, at han netop opprioriterer kulturens frugtbarhed, idet mennesket selv kan arbejde sig op fra „fra mørket og skidtet til lyset“.

Præses tilslutter sig nu denne grundlæggende polaritet i synet på kulturen, som den udfoldes op igennem historien. Men hvor Konersmann ifølge præses forstår striden som udkæmpet, idet vi ifølge ham står i en tid, hvor filosofien så at sige udfolder sig *efter* filosofien (læs: *efter* en tid, hvor filosofien arbejdede ud fra og inden for et begreb, der omfattede metafysikken), mener præses *ikke*, at dette er tilfældet. Hun skriver:

De i denne bog fremkaldte kulturrum viser med største tydelighed, hvordan netop spørgsmålet om definitionen af den menneskelige kultur er en kamplads, der forbliver ikke blot levedygtig men tillige, at begge poler vedholdende har overtalelseskraft og virker dragende. En kulturfilosofi, der ønsker at være alment re-

levant, må derfor stille sig neutral overfor de to grundretninger i forståelsen af den menneskabte kulturs værdi. [...]

Derfor bliver kulturfilosofiens refleksion over kulturen til en vis grad deskriptiv – den lader de modsatrettede poler og debatanternes modsatrettede positioneringer stå frem, så vi hver især ved brug af egen dømmekraft kan træffe valg om, hvor i kulturrummet vi befinder os. Min grundoverbevisning er, at drømmen om en enkelt hegemonisk udlægning af kulturen, hvad enten den går til den ene eller til den anden pol, er en dogmatisk drøm, der aldrig vil blive realiseret. (S. 8)

Afsluttende og ganske kort (over 15 linjer) viderefører præses refleksionerne ved at henvise til Immanuel Kants *Kritik der Urteilskraft* (fra 1790), hvor hans redegørelse for kultivering af åndsevnerne ikke er afgrænset til individet, men opstår som følge af den menneskelige *socialitet* og evnen til empati. Præses knytter derefter an til den hermeneutiske interaktion, som leder frem til en afsluttende konstatering af, at hendes forståelse af kulturfilosofien bygger på humanitstraditionen.

Det er beklageligt, at præses ikke gør mere ud af denne del af redegørelsen for sit metodiske udgangspunkt, for netop her ville det – bl.a. i relation til Kants refleksioner over socialiteten – efter min opfattelse have været muligt at tage afsæt til den nødvendige udbygning – eller måske rettere *opbygning* – af det metodiske apparat.

Man kunne nemlig forvente, at præses f.eks. ville bruge den skitse-rede polaritet og henvisningen til Kants filosofi som afsæt til de *konkrete* analyser. Men her må man desværre konstatere, at hun fralægger sig sit analytiske ansvar ved at overlade dette til læseren og selv begrænser sig til en slags deskriptiv neutralitet, som metodisk set må betegnes som en bekvem kattelēm.

Hvis præses havde forsøgt at diagnosticere og kategorisere de mange former for debatter og debatindlæg ud fra den nævnte polaritet, ville hun have mødt store udfordringer. Det ville nemlig blive klart, at der mangler flere sten i det metodiske fundament.

Her kunne f.eks. de nævnte stikord i undertitlen have været anvendt som pejlemærker for en begrebsmæssig afgrænsning. Vi har jo at gøre med områder, der omfatter både politisk filosofi, videnskabsfilosofi, videnskabsetik og religiøs etik. Hvordan skal disse afgrænses og forstås inden for de pågældende kulturrum, og hvordan kan de begribes hver for sig og samlet i relation til det overordnede kulturbegreb? Og hvordan skal debatterne og deres enkelte bidrag undersøges i relation til de politiske og historiske begivenheder, de fremkaldes af?

Jeg skal her ikke stille flere spørgsmål, men blot antyde, hvor kom-

pliceret og krævende det ville være at etablere et konsistent metodisk apparat, men ikke desto mindre er det en nødvendighed!

En afgrænsning til f.eks. diskursanalysens muligheder eller mangler ville være nærliggende, men man kunne også tænke sig andre vinkler: Måske kunne Kants filosofi åbne for nye metodiske afsæt, som kunne *anvendes* i forbindelse med det fremlagte stof. Ikke at der er noget galt ved helt principielt og grundlæggende at inddrage mytestof etc. for at skitsere bestemte prototyper i synet på kultur og kulturkritik, tværtimod, men man må kunne forvente, at disse grundpositioner bringes i spil i analytisk praksis og kobles til klare refleksioner over kulturbegrebet, og endelig at der udformes præcise definitioner, som har potentiale til at danne et bæredygtigt fundament til begreberne *kulturrum* og *kulturkritik*.

Kulturrum og kulturkritik (Dieter Henrichs konstellationsbegreb)

Ralf Konersmann arbejder i bemeldte værk med begreberne *kulturfilosofi* og *kulturkritik*. Men hvordan skelnes der i *Fremkaldte kulturrum* mellem kulturfilosofi og kulturkritik? Her savner man igen klare definitiviserende udredninger, som burde have dannet grundlag for undersøgelsens konkrete analyser.

Her kunne præses have ladet sig inspirere af to andre fremtrædende forskere inden for området, nemlig Hans Bollenbeck og Hjørdis Becker-Lindenthal (hvis artikel om kulturkritik findes i samme værk, som præses har anvendt i forbindelse med Konersmanns behandling af kulturbegrebet). De beskriver kulturkritikken som en udtryksform, der traditionelt set har rettet sig mod en „Totalkonstruktion“ eller mod „Das Ganze“. Men denne overordnede beskrivelse nuanceres, idet man hos begge finder præcise refleksioner over kulturkritikken i lyset af de transformationer, der er foregået inden for området, og som kan begrundes historisk. Af disse kunne afhandlingen have profiteret.

Den behandlede periode viser ifølge præses eksemplarisk, hvorledes såkaldte *kulturrum* skabes og forandres. Præses bedyrer sin interesse for „det grundvilkår ved intellektuelle debatter, at positionering finder sted“, og for „hvordan og hvorfor bestemte positioner bliver inkluderet eller ekskluderet fra debatterne på bestemte tidspunkter i historien“ (s. 3). Dette præsenteres som værende i overensstemmelse med den tyske filosof Dieter Henrichs (f. 1927) begreb om *konstellationsforskning*, som han har udfoldet gennem analyser af den tyske idealismes genese, hvor han påpeger, at man kun „forstår enkeltbidragenes genese, hvis vi forstår dem i deres kontekst som spørgsmål og svar til andre tænkere“ (s. 3). Denne antagelse beskrives som en „metodologisk ledetråd“ for analyserne af de danske intellektuelle debatter.

I forbindelse med begrebet *kulturrum* oplyses på afhandlingen side 1, at:

Tiden omkring anden verdenskrig udgør en undtagelse i dansk og international historie. Netop optakten til krigen, besættelsestiden og diskussionerne umiddelbart efter krigen konstituerer et kulturrum med stærke holdninger, der stod hårdt overfor hinanden. [...] Den konsensus om værdien af demokrati og humanisme, som vi i dag spejler os i som basale danske kulturværdier, blev grundlagt i den umiddelbare efterkrigstid. Dermed viser perioden eksemplarisk, hvordan kulturrum skabes og forandres. (S. 1)

Hvordan kan man af de to første konstateringer (at der eksisterer et kulturrum med stærkt polariserede holdninger, og at konsensus om de danske kulturværdier blev skabt i perioden) med gyldighed udlede, at perioden *eksemplarisk* viser, hvorledes kulturrum skabes og forandres? Hvad er det i givet fald, der gør det eksemplarisk?

Her kan tilføjes, at præses selv i begyndelsen af citatet understreger, at den pågældende periode er en *undtagelse* i både dansk og international historie. Og man kunne sluttelig spørge: Hvornår er der i forbindelse med historiske begivenheder ikke tale om undtagelser – og forudsat at vi godtager præmissen om en undtagelse, hvilken regel er den da en undtagelse fra?

I afhandlingen (s. 3) kan man også læse:

Med begrebet 'kulturrum' er hensigten at pege på, at intellektuelle debatter udfolder et rum for forskellige positioner og igennem debat kalder deltagerne hinandens positioner frem. En udtalelse og en replik positionerer sig overfor hinanden i og med, at forskellene i holdninger bliver fremkaldt af netop udtalelse, svar og modsvar. Men et kulturrum er ikke todimensionelt. Diskussioner forgrener sig og bliver mange-dimensionerede, idet de foregår i det offentlige rum. (S. 3)

Det kan vel næppe overraske, at en debat udfolder forskellige positioner, og forsøget på at opstille en præcis definition i relation til det grundlæggende kulturrumsbegreb lykkes da heller ikke. Men nu udvides de metodiske refleksioner med den inspiration, som præses har hentet hos Dieter Henrich. Henrichs konstellationsforskning er yderst relevant i forbindelse med en undersøgelse af et kulturrum, da han netop har fokus på interaktion og synergi i udviklingen af strømninger, der opnår en høj grad af konsensus og hegemoni. Han er derfor

også interessant i forbindelse med blotlægningen af mekanismerne i dansk kulturdebat i den pågældende periode.

Præses sammenfatter pointerne i Henrichs afdækning af den tyske idealismes opståen eller forhistorie fra 1790 til 1794:

Hans påstand er, at de kreative filosofiske værker, som Hegel og andre filosoffer i hans nærhed udgav i løbet af denne korte periode, kun kan forstås, hvis man tager højde for de konstellationer, hvori disse tænkere befandt sig. En konstellation udfolder sig ifølge Henrich mellem mennesker der udveksler tanker på baggrund af en fælles interesse for nogle spørgsmål, som de har modsatrettede syn på [...] Denne tanke, at vi kun forstår enkeltbidragenes genese, hvis vi forstår dem i deres kontekst som spørgsmål og svar til andre tænkere, er en metodologisk ledetråd for mine analyser af de danske intellektuelle debatter. (S. 3)

Nu øjner man som læser en mulighed for, at konstellationsbegrebet kan åbne for interessante og nødvendige metodiske refleksioner; men man skuffes. For præses beskriver Henrichs undersøgelse som et forehavende, der „handler om at forstå den ekstraordinære filosofiske skabelsesproces“ og den „imponerende filosofiske tankes genese“. Præses' intention er derimod ikke at vise den såkaldte imponerende tankes genese, men „det grundvilkår ved intellektuelle debatter, at positionering finder sted“ (s. 3).

Herefter fortsætter hun:

Ligeledes interesserer det mig, hvordan og hvorfor bestemte positioner bliver inkluderet eller ekskluderet fra debatterne på bestemte tidspunkter i historien. I min optik gør den gensidige afhængighed mellem historiske begivenheder og intellektuelle livsanskuelser sig gældende til enhver tid og i enhver intellektuel debat, hvor fremragende eller middelmådig den måtte være. Derfor er kulturrumsbegrebet et alternativ til konstellationsbegrebet. Det gælder alment for alle intellektuelle debatter og har som erkendelsesinteresse at beskrive dimensionerne, de modsætningsfyldte positioneringer og interne ændringer af dimensioner og positioner over tid i kulturrummet. (S. 3-4)

I sin beskrivelse af Henrichs forskning bygger præses på en enkelt artikel af Henrich med titlen „Konstellationsforschung zur klassischen deutschen Philosophie. Motiv – Ergebnis – Probleme – Perspektiven – Begriffsbildung“. Artiklen er udgivet som den indledende i en samling

af artikler om netop konstellationsforskningens perspektiver, udgivet af Martin Mulsow og Marcelo Stamm (*Konstellationsforschung*, Suhrkamp Verlag 2005).

Det er imidlertid ikke korrekt, at Henrich i sin konstellationsforskning kun interesserer sig for det „imponerende“ og ekstraordinære. Ganske vist interesserer Henrich sig for den bemærkelsesværdige udvikling, ja det spring i Hegels filosofi, som har vist sig helt afgørende for udviklingen inden for tysk idealisme. Det var denne iagttagelse, som for alvor pirrede nysgerrigheden hos den unge videnskabsmand Dieter Henrich. Og det var analysen og blotlægningen af dette område, som ledte ham frem til dannelsen af begreberne konstellation og konstellationsforskning. Hele denne personlige forskningshistorie optegner Henrich indledningsvis i den just nævnte artikel, men det fremgår med al tydelighed, at Henrich netop *ikke blot* interesserer sig for det enkeltstående tilfælde, som for ham ledte frem til begrebet om konstellationer. Allerede den lange stikordsagtige undertitel indikerer artiklens indhold, nemlig hvad der foranledigede ham til forskningen inden for området, hans resultater, problemer i forbindelse med undersøgelsen, perspektiver og endelig forskellige perspektiver og forhold i forbindelse med begrebsdannelsen.

Man bemærker her specielt formuleringen *perspektiver og forhold i forbindelse med begrebsdannelsen*. Begge dele har jo at gøre med refleksioner over selve den human-videnskabelige begrebsdannelses bæredygtighed ud over det singulære; en valid videnskabelig begrebsdannelse implicerer som bekendt, at begrebet eller tesen skal kunne afprøves, verificeres og evt. revideres i forbindelse med et andet stofområde end det, der i første omgang ledte frem til det. Den afhænger sædvanligvis af induktivt anlagte og ofte møjsommeligt gennemførte analyser, der endelig kan lede frem til den konkluderende tese. Denne tese eller begrebsdannelse kan derefter i det videnskabelige samfund senere efterprøves på andre sags- og stofområder.

I sin artikel skriver Henrichs videre:

man hat doch davon auszugehen, daß der Nachweis der konstitutiven Bedeutung von Konstellationen für den Prozeß der nachkantischen Philosophie nicht ein schlechthin singuläres Phänomen betrifft. Eine Unternehmung, die sich dem Vergleich verschiedener bedeutender Konstellationen zuwendet, kann auch dazu führen, eine Typologie von Konstellationen unterschiedlichen Ursprungs und verschiedener Wirkungsart auszuarbeiten. (*Konstellationsforschung*, s. 26; mine fremhævelser)

man må gå ud fra, at beviset på konstellationers konstitutive betydning for processen inden for den post-kantianske filosofi ikke blot er et singulært fænomen. Et forehavende, som retter sig mod en sammenligning af forskellige betydningsfulde konstellationer, kan føre til udarbejdelse af en typologi over [altså en identifikation af] konstellationer med forskelligt udspring og med forskellige former for virkning. (Min oversættelse)

Herefter redegør Henrich for de muligheder, han ser i brugen af konstellationsforskningens resultater inden for andre områder som f.eks. metodologi, historie og menneskets selverkendelsesprocesser, herunder set i relation til det filosofiske område (s. 27). Yderligere udbygger han med ideer til en nuancering af konstellationsbegrebet igennem anvendelse af det, han betegner som „Di-kon-stellation“ (s. 28 ff.), som det dog her vil føre for vidt at komme nærmere ind på.

Det er altså ikke korrekt, når præses hævder, at Henrich kun interesserer sig for det ekstraordinære tilfælde! Dertil kommer, at hun burde have trukket på *hele* det bind, som Henrichs artikel indleder, og som hun har haft i hænderne. Antologien er et resultatet af et symposium, som fandt sted i 2002 i München, og rummer en række bidrag, der fra forskellige vinkler, f.eks. metodiske og gennem cases, reflekterer over konstellationsforskningens muligheder og begrænsninger. Det havde i højeste grad været velgørende med en refleksion over et udvalg af bidragene, gerne med en fremstilling af de for præses relevante positioner og perspektiver. Dette kunne – sammen med den just efterlyste definatoriske klarhed og afgrænsning af de benyttede grundbegreber – have tilføjet hendes eget afsæt i konstellationsforskningen elementer til et mere bæredygtigt fundament.

Flere af bidragyderne til omtalte bind taler om *Denkräume* (altså tankerum) fremfor kulturrum. Dette leder frem til spørgsmål om den manglende grundlæggende definition af selve kulturrumsbegrebet. Dette defineres i første omgang af præses som et rum, som består af svar, modsvar fra deltagere, der positionerer sig over for hinanden – og vel at mærke i et rum, der netop betegnes som flerdimensionalt, fordi rummet er offentligt. Egentlig er der vel her tale om en beskrivelse, som rummer noget, man umiddelbart kunne opfatte som almindeligheder.

Men begrebet *kulturrum* hverken defineres eller problematiseres. Og dette skal netop ses i lyset af, at Henrichs konstellationsforskning, som præses vil erstatte med bemeldte kulturrumsforskning, i sit udgangspunkt begrænser sig til undersøgelsen af filosofiske debatter eller paradigmeskift. Der er formentlig forskel på en filosofisk debat og

en offentligt udfoldet politisk tonet kulturdebat. Men hvilken? Også dette savner man nogle bud på.

Dieter Henrich selv gør netop i en anden monografi *Die Philosophie im Prozes der Kultur* fra 2006, som ikke anvendes i den foreliggende afhandling, præcist rede for, hvordan han begrænser sit forskningsområde i relation til filosofien, men hvor han ser filosofiske konstellationer som relateret til kulturen som overordnet begreb. Han konstaterer, at kultur som begreb er en svært håndterbar størrelse, som set ud fra forskellige vinkler – historiske som fagdisciplinære – byder sig til med mangeartigt indhold og definitioner, hvilke yderligere også er influeret af historiciteten. Henrichs område, filosofien, udgør ganske vist de rammer, som hans undersøgelse af tysk idealismes genese udfoldes inden for, men samtidig er titlen på det nævnte værk *Die Philosophie im Prozes der Kultur* (2006). Filosofi og kultur – og dermed også præses' kulturrumsbegreb – har indlysende med hinanden at gøre. Men hvordan?

Vi kan altså konstatere og konkludere, at præses henter sit nøglebegreb *konstellationsforskning* hos Henrich, som i flere sammenhænge nuanceret reflekterer over dets grænser, rækkevidde og bæredygtighed, men at hun i sin overtagelse af begrebet indledende misfortolker dets rækkevidde og undlader at gøre brug af de overvejelser, som ophavsmanden knytter til det.

Selektionsprincipper

Præses bruger betegnelsen *fremkaldte kulturrum* i sin beskrivelse af sit stofområde og *selektionen* af det. Hun skriver:

Med begrebet *fremkaldte kulturrum* ønsker jeg at pege på, at en analyse af en historisk debat er et fremkaldningsarbejde i lighed med arbejdet i mørkekammeret for at fremkalde et fotografi af et negativ. Negativet er resultatet af en fotografisk situation, hvor personen bag kameraet mere eller mindre bevidst har fokuseret på enkelte elementer eller skabt en opstilling. Fremkaldelsen er endnu en bearbejdningsproces, hvor motivet kan beskæres og dele fremhæves. Et fremkaldt fotografi er ikke et uredigeret udsnit af virkeligheden, men dets fremkaldelse består af processer, som kan gennemskues, hvis redigeringsprocessen er beskrevet. Fremkaldelsesprocessen kan således efterspores fra fotografiet nedfældes på et negativ til det fremkaldte billede. De kulturrum, jeg har fremkaldt, stammer fra bibliotekernes samling af negativer. Enhver bog eller negativ er en slags negativ, der skal fremkaldes i en ny sammenhæng af sin læser. Som læser og igennem mine analyser har jeg bestræbt mig på at lægge mine redige-

ringer frem, så at andre kan gå tilbage til negativerne og selv vurdere det udsnit, jeg har fremhævet, i forhold til hvad de selv ville have fremkaldt. Dermed er den objektivitet, som også et fotografi besidder forhåbentlig tilstede i analyserne, ligesom opgaven med at fremkalde kulturrum ikke er afsluttet med denne bog. Andre kan supplere og diskutere de fremkaldte kulturrum. (S. 5)

Præses' allegoriske anvendelse af fotografiske teknikker til at belyse sin egen proces er principielt set ganske oplysende. Personen bag kameraet fokuserer på elementer og skaber en opstilling, skriver hun. Dernæst kan motivet beskæres og bearbejdes. Problemet er blot, som jeg allerede var inde på under de foregående punkter, at hun billedligt talt forsømmer klart at fremlægge sine principper for beskæring.

Meget problematisk i forhold til selektionen af stoffet er det endvidere, at hun i kraft af sit „ideal om at lade debattørerne selv komme til orde“ (s. 5) vælger udelukkende at anvende materiale, som er udgivet og alment, offentligt tilgængeligt. Hun uddyber:

Hvor brevkorrespondancer og dagbøger er blevet udgivet, som tilfældet er med både Martin A. Hansen og brevvekslingen mellem Hal Koch og Knud Eiler Løgstrup, er dette materiale inddraget. Deres breve og dagbøger står i dag som negativer på hylderne ved siden af de af forfatterne selv udgivne skrifter. Jeg har fravalgt uudgivne private optegnelser, breve og dagbøger, da et sådant materiale kræver af sin læser, at hun vurderer, hvordan den enkelte intellektuelle ville have fremkaldt sin position for offentligheden, hvis han havde ladet det offentliggøre. (S. 5)

Hvordan skal man forstå dette? Præses har f.eks. fravalgt uudgivne breve, da læseren i modsat fald skulle have vurderet, hvordan den intellektuelle ville have „fremkaldt sin position for offentligheden, hvis han havde ladet det offentliggøre“. I parentes bemærket er det jo sådan, at man normalt ikke og slet ikke i krigstid, hvor man risikerer ikke blot sit eget, men også venners liv og lemmer, kunne drømme om at offentliggøre personlige dagbøger og breve.

Præses inddrager i store dele af *del II. Samarbejde og modstand*, og herunder afsnit 3 *Hal Kochs og Løgstrups kontrovers i krigsårene* (s. 139) brevmateriale, som naturligt nok netop ikke kom til offentlighedens kendskab i den tid, afhandlingen undersøger. Hun inddrager nemlig i vidt omfang den brevveksling, der så sent som i 2010 udkom under titlen *K.E. Løgstrup og Hal Koch. Venskab og strid* med efterord af Ove Korsgaard (i øvrigt som en revideret genudgivelse af *Kære Hal, kære Koste*, red. Henrik S. Nissen og Ove Korsgaard fra 1992).

Brevvekslingen mellem Koch og Løgstrup, som præses kommenterer i sin indledning, står ganske vist på bibliotekernes hylder, men først fra 1992. Hvordan kan de fungere som dele af det kulturrum, der skal fremkaldes, for at kaste lys over en bestemt konstellation, som den dengang tog sig ud og vel at mærke i det offentlige rum?

For nu bare antydningssvis at eksemplificere problemerne: Winding-Kruse blev marginaliseret eller udstødt af det pågældende kulturrum, Arne Sørensen skiftede i processen standpunkt. Måske kunne processer af denne art belyses gennem undersøgelse af uudgivet biografisk materiale – breve, dagbøger, mødereferater etc. Det ville f.eks. være interessant at kende meget mere til motiverne for Sørensens valg og ændring af position i det offentlige rum.

Man kan her som en sidebemærkning nævne, at Dieter Henrich pointerer:

Und so schien es, als sei es für die Frühgeschichte der nachkantianischen Philosophie charakteristisch, daß sie sich über *Konstellationen* vollzogen hat, die allein durch die publizierten Werke nicht würden erschlossen werden können. (S. 17; mine fremhævelser)

Det forekom at være karakteristisk for den tidligere postkantianistiske filosofi, at den udfoldede sig gennem konstellationer, som ikke alene ville kunne forstås gennem de publicerede værker. (Min oversættelse)

Det er selvfølgelig legitimt som metodisk princip at vælge udelukkende at undersøge stof, der er publiceret og gjort offentligt tilgængeligt *i just den beskrevne periode* for at tage et skarpt og tidsbundet snapshot af en offentlig debat. Men dette sker ikke her; selektionen er derimod bundet op på et besynderligt princip om, at enhver nulevende borger skal kunne få fat i det anvendte materiale.

Hvad er så i øvrigt omkostningerne ved det principielle fravalg? Man kunne antage, eller formode, at det netop ville være interessant at følge en debattørs personlige omsættelse af sin holdning fra det private, over det personlige og frem til det offentlige – omend dette ikke er uden vanskeligheder. Man kunne også beklage, at netop den adgang, forskeren kunne skaffe sig til arkivernes gemmer, ikke bliver udnyttet til at fremskaffe hidtil ukendt materiale, som kunne kaste nyt lys over periodens debatter.

I kraft af den selektion, der foretages, er der en række former for kulturkritik, som holdes uden for undersøgelsen – f.eks. skønlitteratur (med en enkelt undtagelse), billedkunst, performative strategier etc. Hermed ikke sagt, at der er sket en forsømmelse ved netop at undlade

en række former for kulturkritiske ytringer, som har spillet en rolle i et givent kulturrum. Man skal jo fravælge noget for at stille skarpt på noget andet, men man forventer i en afhandling af denne art præcise redegørelser for de fravalg, der er foretaget.

Præses tager dog stilling til en af sine beskæringer, nemlig i forbindelse med den påfaldende mangel på kvindelige deltagere i de skilrede kulturrum. Kun to kvinder omtales, nemlig skoleinspektør Inger Merete Nordentoft, der blev gravid uden for ægteskab (afsnittet „Politisering af det private“, s. 75 ff.), ligesom også Bodil Koch omtales, men mest i sin rolle som hustru til formanden for Dansk Ungdoms Samvirke, teologen Hal Koch, som for sin del behandles indgående. Præses argumenterer dog for udeladelsen i en note, nemlig nr. 251. Hun oplyser her som en af begrundelserne for udeladelsen, at de mandlige debattører ikke kommenterede kvindernes indlæg. Men selve dette faktum ville måske være et væsentligt træk i analysen og beskrivelsen af kulturrummet. Ud over de nævnte udeladte kvinder, Tove Ditlevsen og Elsa Gress, vil jeg tilføje Kate Fleron, der var aktiv i modstandsbevægelsen, journalist og redaktør på *Frit Danmark* og medlem af Frihedsbevægelsens Samråd, der i sommeren 1945 afløste Frihedsrådet. I forbindelse med alle tre kvinder ville der have været interessant stof at hente – også selvom de i samtiden i høj grad blev ignoreret. Dette bør i hvert fald ikke kunne begrunde en gentagelse af fejlen.

Afhandlingen omfatter ikke nogen egentlig kritisk gennemgang af forskningstraditionen inden for området. Præses fravælger eksplicit en diskussion af den eksisterende sekundærlitteratur, hvilket i forbindelse med en afhandling af denne art må give anledning til stærk kritik. At sekundærlitteraturen om kulturrummet er relativt begrænset, begrundes ifølge præses, at diskussionen henvises til fodnoterne (!) (s. 5), men det kan på ingen måde retfærdiggøre undladelsen.

Den anførte kritik skal dog ikke skygge for det faktum, at præses i sin afhandling *Fremkaldte kulturrum* også kaster nyt lys over en lang og vigtig periode i dansk åndshistorie.

Forfatteren diagnosticerer periodens vigtigste offentligt tilgængelige debatter og lykkes med en detaljeret beskrivelse af såvel positionerne som positioneringerne; i tråd hermed optegnes debatternes processuelle islæt. Dette fremanalyseres gennem et fokus på debatternes inklusions- og eksklusionsmekanismer.

Undersøgelsen optegner ikke blot minutiøst en række enkelte deltageres bidrag ud fra en slags genetisk optik, men beskriver og rekonstruerer det, man kunne betegne som vekslende synergifelter i de pågældende kulturrum.

Helt overordnet vidner afhandlingen om et grundigt og meget omfattende arbejde med at samle og indsigtfuldt at sammenstille tekster

fra en kulturelt, filosofisk og politisk afgørende periode i dansk historie og er den første bredt anlagte præsentation af kulturrummet i en omfattende periode omkring anden verdenskrig.

De på denne måde *fremkaldte kulturrum* gengiver således komplekse scenarier, der, ud over at være bundet til enkelte individer og deres respektive bidrag i processen, tillige indfanger et flerdimensionelt kulturrum, hvor samfundsmæssige, historiske, politiske og filosofiske strømninger på samme tid fastholdes og anskues som foranderlige og produktive dele i kulturrummets afgørende *konstellationer*.